

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 05.01.2022 р.

Прийнято до друку: 15.01.2022 р.

e-mail: volodymyr.trofymovych@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-30-37

Трофимович В. Організаційна діяльність прибулих із таборів і спецпоселень учасників підпільно-повстанського руху (друга половина 1950-х – 1960-ті рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 30–37.

УДК 94 (477) «1950-1960»

Володимир Трофимович

ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИБУЛИХ ІЗ ТАБОРІВ І СПЕЦПОСЕЛЕНЬ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – 1960-ТІ РР.)

Спираючись на архівні матеріали, автор здійснив спробу проаналізувати організаційну діяльність прибулих із таборів і спецпоселень репресованих учасників підпільно-повстанського руху. У статті розкрито складності й особливості організаційного відновлення підпільних осередків. Простежено форми налагодження контактів між ними. Показана антирадянська спрямованість діяльності новостворених підпільних груп.

Ключові слова: агентурна справа, КДБ, ОУН, організаційна робота, підпільна діяльність, українські націоналісти.

Volodymyr Trofymovych

ORGANIZATIONAL ACTIVITY OF PARTICIPANTS OF THE UNDERGROUND INSURGENT MOVEMENT WHO CAME FROM CAMPS AND SPECIAL SETTLEMENTS (THE SECOND HALF OF 1950S – 1960S)

After the return from camps and special settlements some former members of the underground insurgent movement have begun activities aimed at re-establishing clandestine organizations and attracting new members.

They discussed the prospects for further national liberation struggle, prepared programme and organizational documents, printed and distributed leaflets and anti-Soviet materials among the young people. They closely followed anti-Communist movements in Hungary, Poland, Czechoslovakia and encouraged Ukrainians to follow their example.

Numerous facts show that the Soviet State security organs, using various methods and techniques, made great efforts to neutralize clandestine organizations and to bring their members to justice.

Key words: undercover case, KGB, OUN, organizational work, underground activities, Ukrainian nationalists.

Історія українського визвольного руху післявоєнного періоду продовжує притягувати до себе дослідників, викликає спалахи наукових дискусій, а нерідко й емоційних баталій, спровокованих, зокрема, і певними заангажованими громадсько-політичними об'єднаннями в країні та їх зовнішніми кураторами.

Разом із тим, організаційна діяльність репресованих учасників націоналістичного підпілля та повстанського руху після повернення із таборів і спецпоселень до УРСР залишається майже недослідженою.

Використовуючи архівний матеріал, автор спробував розкрити їх організаційну роботу, спрямовану проти радянського режиму в другій половині 1950-х – 1960-х роках.

У березні та травні 1956 р. радянський уряд у ході десталінізації прийняв дві постанови, за якими із заслання звільнялися певні категорії спецпоселенців. Це дало можливість повернутися в УРСР засудженим оунівцям та упівцям [Детальніше про це: 12, с. 25-31]. «Численні факти говорять про те, – повідомляло республіканське партійне керівництво у Кремль, – що частина повернутих із ув'язнення націоналістів не залучається до праці, веде антирадянську пропаганду, відновлює між собою зв'язки і тероризує радянських громадян, особливо активістів, які брали участь у боротьбі з ними» [20, с.551].

Станом на 1 серпня 1957 р. органи КДБ зафіксували 107845 осіб, які повернулися із таборів, де відбували покарання за антирадянську діяльність. У тому числі 47153 оунівця та упівця, а також їхніх симпатиків [4, арк. 340].

Колишній учасник націоналістичного підпілля Дмитро Лебідь, який у КДБ проходив по справі «Павутина», заявив у березні 1956 р. агенту «Вмілому»: «На даному етапі потрібно змінити тактику боротьби з радянською владою. З людей інтелектуально розвинених, авторитетних, які довели свою відданість, повинна будуватися структура із суто формальною організацією. Усі зв'язки повинні відбуватися на суто товариській основі, листами. Достатньо знати лише адреси. Усі й так, без інструкцій, повинні виконувати свої завдання. Їх ціллю стануть промислові центри. Будь-якими авантюрами, навіть провокаціями, потрібно готувати ґрунт для страйків. Використовувати для цієї підривної роботи інших людей, а самим залишатися «в тіні». Вести себе щодо радянської влади слід лояльно, але лише поверхово, щоб надмірною активністю не привернути увагу органів держбезпеки» [5, арк. 12-13]. Микола Костюк, який восени 1956 р. повернувся з Пісчаного табору МВС до Жидачівського р-ну Львівської обл., писав своєму однокумцю Василю Горбачу в Межигірський р-н Закарпатської обл.: «За справу ОУН я й зараз готовий віддати життя» [4, арк. 321].

Зміна ситуації та відсутність достатніх сил підштовхувала до об'єднання між собою різних за поглядами українських націоналістів, які у минулому ворогували. Так, до Львова у липні 1956 р. повернувся із таборів провідник Крайового проводу ОУН(м) Володимир Здавневич-Ковальський. Невдовзі він встановив зв'язок із іншими учасниками підпільно-повстанського руху. Зокрема, з колишнім керівником штабу одного із підрозділів Південної групи УПА, мешканцем Тернопільської обл. Трохимом Бригадиром. У листопаді того ж року до них долучився щойно звільнений із Воркутлагу мешканець Миколаївської обл., керівник УВО Микола Конський [2, арк. 193-194].

Від самого початку створення осередки українських націоналістів намагалися дотримуватися суворої конспірації. Для прикладу, УКДБ Херсонської обл. влітку 1956 р. розроблявся один із них – Олександр Денисюк. За агентурними даними, він поводив себе доволі обережно. Всіляко ухилявся від розмов на політичну тематику [2, арк. 111-112]. Сергій Китлюк, який повернувся із таборів до Здолбунівського р-ну Рівненської обл., заявив у липні 1956 р. агенту КДБ «Ярмаку»: «Я організатор... Ти будеш знати лише мене одного і тебе буде знати одна людина, нам працювати доведеться багато і довго. Наш обов'язок – підготувати народ. Оскільки я тебе знаю, не хочу щоб ти сидів без діла та чекав... Потрібно діяти за принципом трійок» [2, арк. 194-195].

Станом на серпень 1956 р. УКДБ Тернопільської обл. отримало інформацію, що колишній референт пропаганди району ОУН Ярослав Карпа продовжує підтримувати зв'язки зі своїми побратимами. Після цього за ним встановили агентурний нагляд. [2, арк. 106-107]. Того ж місяця до Яблунівського райвідділу КДБ надійшли дані, що Антон Курчак, повернувшись із таборів до Косівського р-ну Івано-Франківської обл., групує навколо себе однокумців, має намір здобути зброю й організувати боївку [4, арк. 46].

Свої зібрання вчорашні політв'язні іноді маскували під гулянки із вживанням спиртних напоїв. Восени 1956 р. таким чином збиралися в с. Жорнище Ківерцівського р-ну Волинської обл. учасники підпілля ОУН, які повернулися з ув'язнення – Смолин, Поліщук, Якимчук, Ткачук і Пушка [2, арк. 194]. Того ж року до с. Бишів Радехівського р-ну Львівської обл. прибули семеро учасників молодіжної групи ОУН на чолі з Петром Балковським, засуджені 1953 р. до виправно-трудових таборів. За даними агента КДБ «Крука», вони групувалися між собою [1, арк. 117-118].

Загалом упродовж 1956 р. органами держбезпеки було виявлено біля 20-ти груп осіб, які повернулися з таборів та відновили організаційну антирадянську роботу. З них співробітниками КДБ арештовано 119, а органами міліції та прокуратури – 362 особи [4, арк. 12]. Стосовно створених ними груп було заведено 6 агентурних справ із загальною кількістю – 25 учасників. У січні 1957 р. на аналогічні групи завели 7 агентурних справ та 7 – попередньої оперативної перевірки. За ними було взято у розробку 49 осіб та 35 арештовано [2, арк. 215-217].

УКДБ Одеської обл. розробляло за справою-формуляром оунівку Надію Корнійчук, яка після звільнення 1956 р. із таборів оселилася в смт Окни. Вона шукала шляху відновити підпільну роботу. Зокрема, заявляла агенту КДБ «Марті»: «Якби до мене зараз прийшов організатор, я б ще з більшим завзяттям взялася за свою справу». Розповідала, що в Кобринському р-ні Брестської обл. (Білорусія) досі знаходиться надійно замаскований схрон ОУН із особистими речами та фотографіями [3, арк. 181-182].

Упродовж 1957 р. кадебісти республіки виявили 36 груп «українських націоналістів», із яких шість оперативно ліквідували [8, арк. 176]. Лише в березні цього року вони завели 8 агентурних справ на 29 колишніх оунівців, які намагалися відновити організаційну роботу [3, арк. 166].

Улітку 1957 р. УКДБ Дніпропетровської обл. завело агентурну справу «Павук» на уродженців с. Борки Любешівського р-ну Волинської обл., які оселилися в Солонянському й Апостолівському р-нах. До цієї групи входили Андрій Турик, Григорій Нестерук, Сергій Скупейко. Вони збиралися в будинку 30-річної поштарки с. Привільне Ніни Алексанової. Обговорювали перспективи продовження визвольної боротьби. Планували закупити вибухівку. Відправили за період із листопада 1956 р. по лютий 1957 р. до радіостанцій «Звільнення» та «Вільна Європа» (Західний Берлін) п'ять листів. Крім того, підтримували зв'язок із схожою групою в м. Трускавець Львівської обл. Так, Андрій Турик листувався з колишнім керівником молодіжної групи ОУН, кочегаром санаторію Петром Луговим та мешканкою Львова Анастасією Савран, у минулому провідницею жіночої мережі Організації. На прохання надіслати до с. Привільне оунівську літературу остання застерігала: «Я архів не зберігаю і вам рекомендую не зберігати. Намагайтеся все зберігати в голові... Вмійте відрізняти обережність та боягузтво» [4, арк. 118-124].

12 березня 1957 р. органи КДБ завели агентурну справу «Січовики» на жителів с. Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл., колишніх оунівців: дяка церкви Антона Остафійчука, а також колгоспників Петра Потерейка, Франка Остафійчука, Миколу Бондарчука та Петра Репуцького. Було встановлено, що у липні 1941 р. вони вступили до місцевої української поліції «Січ». Наприкінці 1942 р. німці її розігнали. Через рік вказані особи перейшли на нелегальне становище [4, арк. 166]. Починаючи з осені 1956 р., вони збиралися в будинку односельчанина Василя Буртака, де співали націоналістичні пісні та вели антирадянські розмови [6, арк. 113].

18 січня 1957 р. 4-м відділом УКДБ Тернопільської обл. було заведено агентурну справу «Невгамовні» на швачок Струсівського райпромкомбінату Олену Цибутник, Емілію Станімир та касира Микулинецького райпромкомбінату Михайла Сиванича [1, арк. 116-117]. Повернувшись у вересні 1956 р. із місць ув'язнення до Тербовлянського р-ну, вони намагалися відновити діяльність підпільної організації. У листі до своєї подруги по табору Емілія Станімир писала: «Свого головного покликання я не забуду й не покину усе життя. Навіть роки неволі не змусили мене відмовитись від нього. Трішки відпочину й буду налагоджувати зв'язок із своїми друзями по роботі...» [6, арк. 123].

Співробітники Олицького райвідділу КДБ у січні 1957 р. завели агентурну справу «Спільники» на колишніх учасників боївки ОУН, мешканців с. Мощаниця Ківерцівського р-ну Волинської обл.: колгоспників Василя Дибовича, Володимира Карпеця, робітника лісгоспу Василя Цуманця. Зустрічаючись, вони обговорювали перспективи війни між США та СРСР. На випадок її вибуху планували створити боївку й перейти на нелегальне становище [4, арк. 116].

У вересні 1957 р. кадебісти розробляли прибулого з Воркутинських таборів до Вінниці оунівця Вовка. За даними агента «Гур'єва», він продовжував антирадянську діяльність та встановив зв'язки із товаришами по ув'язненню, які оселилися в Луганській, Запорізькій та Хмельницькій областях. Крім того, листувався із побратимами, які продовжували відбувати покарання. Зокрема, інформував Миколу Кецмана у Воркуту щодо ситуації в Україні: «Враження дуже неприємні, але ми повинні оцінювати становище та будувати свої плани об'єктивно, виходячи з дійсного становища. Ніколи себе заспокоювати гарними ілюзіями, потрібно послідовно крокувати до цілі. Час неухильно працює на нас. Потужна хвиля національно-визвольного руху сколихне зараз увесь світ і стане головною тенденцією нашого кипучого історичного періоду... Скільки після війни на політичній карті з'явилося самостійних держав: Індія, Пакистан, Цейлон, Індонезія, Індокитай, Судан, Марокко, Туніс... Чия ж далі черга? В Європі повинна і буде встановлена справедливість! На жаль, кількість європейських держав поки що не збільшується, а, навпаки, зменшується. Однак, так завжди не буде» [4, арк. 319-320].

У цей же час УКДБ Кіровоградської обл. встановило спостереження за Степаном Оленичом, який після звільнення з таборів оселився 1956 р. в с. Аджамка та намагався відновити зв'язки з підпіллям [3, арк. 206-207].

У лютому 1957 р. органи держбезпеки республіки завели агентурну справу «Вир» на оунівців, які, повернувшись із Карагандинського виправно-трудоного табору, продовжували підтримувати між собою зв'язок [3, арк. 126-127]. Зокрема, об'єктами розробки стали: художник Міжгірського районного будинку культури Василь Гурзан, сезонний робітник Ворохтянської лісової дільниці Василь Маланюк, помічник ескаваторщика на хімбуді Дрогобицької обл. Микола Король, Микола Вітрук, фельдшер сільської амбулаторії Юрій Пецко та Степан Олійник. У березні того ж року додатково по справі «Вир» кадебісти розробляли: перукаря в м. Станіслав Юрія Залеського, асистента аптеки № 1

того ж міста Лева Василика, колгоспника Івана Онишука, геологорозвідника Юліана Яворського, Дмитра Вітвіва, робітника водоканалтресту Петра Пахалюка, нормівника Львівського велозаводу Богадна Чекайла [4, арк. 147-152].

Головним чином контакти між оунівцями відбувалися шляхом листування [4, арк. 41]. Так, 28 лютого 1956 р. В. Гурзан писав В. Маланюку: «Скоро на дорогах Говерли пронесеться звук трембіти, який підніме наш народ до нового, великого життя. І всі наші брати та сестри, які нині засліплені і байдуже дивляться на життя, в найближчому майбутньому будуть творцями великих подій, які розгорнуться від Карпат до Кавказу...».

Коментуючи 4 грудня 1956 р. Угорську революцію та Познанське повстання, В. Гурзан сказав Ю. Пецку: «Це урок для ОУН і УПА. Наше завдання полягає у тому, щоб еволюційним шляхом підготувати кадри, які у вирішальний момент державного перевороту зайняли б ключові позиції і вирішували долю незалежної України. Потрібно підготуватися й до тієї важливої обставини, щоб у слушний час знаходитися на потрібному місці. Потрібно у кожному районі мати хоча б десятків надійних людей, через яких вирішити поставлені перед нами завдання» [3, арк. 127-128].

За даними агентурної справи УКДБ Тернопільської обл. «Невиправні», у березні 1957 р. колишній оунівець Цимбалістий заявив у бесіді з агентом «Марією»: «Коли буде потрібно, зробимо так, як в Угорщині. Якщо забиратимуть на фронт, то нехай попереду йдуть комуністи, а ми будемо йти позаду і в них стріляти...» [4, арк. 248-249].

Під час зустрічі на початку квітня 1957 р. у м. Трускавець Львівської обл. колишніх в'язнів, які звільнилися з «Карлагу» – Лугового, Гусяка та Турика, останній коментував Угорську революцію: «Невже ми гірше угорців. Не можемо зробити того, що зробили вони... Далі у нас є два шляхи: продовжувати роботу або йти за кордон. Іншого виходу немає» [3, арк. 196-197].

Того ж місяця органи держбезпеки завели агентурну справу «Поверненці» на учасників підпілля ОУН, які прибули з місць ув'язнення до Корецького р-ну Рівненської обл. Серед них: столяр на будівництві Межиріцького овочесушильного заводу Олексій Москалик, робітник на будівництві Квасилівського цементного заводу Олексій Похилюк, бухгалтер Межиріцького раймагу Іван Синюк [4, арк. 158-159]. У серпні 1956 р. через дружину агента КДБ «Светлова», яка працювала у районній друкарні, вони планували отримати шрифти для виготовлення листівок. Восени того ж року О. Москалик відвідував своїх знайомих у Львівській та Тернопільській областях, які щойно повернулися з таборів [3, арк. 129-131]. Подібну роботу проводив у 1957 р. на території Сколівського р-ну Львівської обл. Михайло Луцик [3, арк. 166-170].

Сильвестр Дашук, Ростислав Семенчук і Філімон Малишевський, які після таборів оселилися на Рівненщині, встановили зв'язок із групою соратників у Кіровоградській обл. на чолі з Анатолієм Булавським. У них зберігалася велика кількість листівок, виготовлених друкарським способом [7, арк. 121-122]. Також УКДБ Рівненської обл. завело у квітні 1957 р. агентурну справу «Невгамовні» на осіб, які перед поверненням додому входили до Заполярного проводу ОУН у Воркуті. Серед них були: завідувач медпункту с. Гориньград Рівненського р-ну Святослав Соловей, Михайло Андрейчук, учень водійської школи Милентій Войтюк, медсестра лікарні с. Гута Костопільського р-ну Марія Шевчук та Сергій Охримович [3, арк. 198-200].

Цього ж року була заведена агентурна справа «Хижакі» на трьох колишніх учасників ОУН із Межиріцького та «Шакали» – на двох із Гошанського р-нів [7, арк. 123].

У березні 1957 р. був арештований Василь Кондрат, який повернувшись з таборів до рідного с. Томашівці Калуського р-ну Івано-Франківської обл., під виглядом вечорниць організував зібрання «місцевих українських націоналістів» [3, арк. 187]. У жовтні цього ж року співробітники КДБ у Вербському р-ні Рівненської обл. затримали колишнього оунівця Ільчука, який намагався створити осередок підпілля [8, арк. 227].

Упродовж 1957 – 1958 рр. органами КДБ УРСР було арештовано 229 осіб, які входили до 50-ти груп. Серед них 195 повторно притягувалося до кримінальної відповідальності. 104 особи арештовані «за зв'язки з українськими націоналістами» та 145 «профілактівані» [9, арк. 90-91].

У 1958 р. у м. Бориславі кадебісти завели агентурну справу на колишніх підпільників і повстанців. Було встановлено, що вони конспіративно збиралися на окраїні міста, спілкувалися та слухали іноземні радіопередачі. Окремі із них – антирадянського спрямування – розповсюджували серед інших людей. Головне завдання, яке ставив перед собою місцевий підпільний осередок, було національне виховання молоді, перешкодження її «духовній деградації» [8, арк. 369-371].

Прибульці з місць ув'язнення відновлювали старі зв'язки. Утім, цього разу вони не створювали єдиної, чіткої організації, обмежуючись ситуативними об'єднаннями – «партіями». Серед них: «Прогресивна партія України» (Рівненська обл.), «Селянсько-робітничка партія» (Дрогобицька обл.), «Об'єднана партія визволення України» (Станіславська обл.). Так, до складу останньої входило 16 осіб, які, згідно кадебістської версії, планували здійснити теракт над співробітниками міліції і пограбування державних установ для здобуття коштів та зброї. Під час реалізації агентурної справи «Реставратори» в грудні 1958 р. восьмеро учасників цієї «партії» було арештовано, а з іншими проведено профілактичні бесіди [10, арк. 119].

Відновлення українських визвольних змагань чекала навіть частина тих, які в минулому вийшли з повинною та підкресливали свою лояльність до радянської влади. Так, Дмитро Сабодило у розмові з агентом УКДБ Львівської обл. «Сергієм» весною 1956 р. заявив: «Сьогодні необхідно мовчати й чекати війни». На зауваження, що тоді усіх мобілізують до Радянської армії, він відповів: «Напередодні війни усі за сигналом керівництва ОУН будуть заздальгідь попереджені і забрані до лісу». Аналогічну думку висловили Іван Пилипів і Степан Зварич [2, арк. 107-108]. Юрій Шухевич писав стосовно нової тактики українських націоналістів: «На даному етапі боротьба повинна йти шляхом агітації, розповсюдження ідей. Інші методи поки не на часі...».

Оунівець Логвин заявляв однодумцям: «Ми думали активно діяти, але міжнародна обстановка та становище СРСР вимагає йти іншим шляхом...Збереження себе як націоналістів і не втрачати зв'язку із іншими націоналістами – це завдання сучасного етапу боротьби». Своєю чергою, інший оунівець, мешканець Донецької обл. так окреслив завдання підпілля: «На даний час завдання ОУН – це проникнення в усі галузі народного господарства України, щоб у разі необхідності діяти...» [9, арк. 91].

Учасник самостійницького руху Василюк восени 1960 р. заявляв: «Прийде час, коли свідомі українці, які отримали освіту, стануть на чолі адміністрацій і становище відразу зміниться. Сьогодні натовп кричить: «Хай живе!» Завтра буде кричати: «Ганьба!» [11, арк. 20].

Керівник націоналістичної групи «Об'єднана партія визволення України» з Станіславської обл. Германюк під час допиту свідчив: «Порадившись між собою, ми вирішили, за можливості, вступати до комсомолу та Компартії, щоб замаскувати свою націоналістичну роботу» [11, арк. 21].

Нерідко вчорашні політв'язні, діючи самостійно, виготовляли та розповсюджували антирадянські листівки, підписуючи їх вигаданими назвами партій [9, арк. 92].

Упродовж 1956 – 1960 рр. на території Львівської обл. органи держбезпеки виявили 30 оунівських організацій та засудили 66 її учасників.

Знаходячись під розробкою у КДБ Івано-Франківської обл., нелегал «К» у грудні 1959 р. повчав агента «Орлову» методам конспірації при залученні нових членів: «...у розмові із критикою радянської влади слід обов'язково заперечувати. Лише згодом, знайшовши підхід до людини, перетягнути її на свою сторону. Щодо осіб, які вихваляють радянську владу, потрібно бути уважними й не говорити зайвого...» [12, арк. 84].

Перебуваючи в ув'язненні, провідник ОУН Львівського краю Євген Пришляк на початку листопада 1960 р. писав: «Боротьба не закінчилася, вона притихла. Люди, які вірні цій боротьбі, повинні чекати зручного моменту, щоб її відновити. Таким моментом є війна. Нам потрібно бути готовими до великих справ. Головне, чим потрібно зайнятися – це підбір та підготовка молоді до майбутньої війни». У розмові з оунівцем Дмитром Мазярком він радив передати усім «надійним хлопцям» підбирати підходящих господарів, найкраще самотніх жінок та будувати у них бункери. На це Д. Мазярок відповів, що уже знайшов надійну сім'ю на околиці Львова та буде там схрон [11, арк. 19-20].

Оунівець «В», який повернувся з Кемеровської обл. до УРСР, заявив у січні 1960 р. агенту КДБ «Соколенку»: «Відкрита боротьба у цей час є провокацією. На даному етапі наше завдання – вивчати економіку та докласти максимум зусиль для здобуття знань. Ми повинні йти шляхом збереження кадрів. Набувати якомога більше своїх людей з «незаплямованою біографією» на керівних посадах. Простих людей для стріляння з гвинтівок завжди вистачить, але справді освічених друзів у нас мало. Тому необхідно якомога більше залучати молодь до навчання».

Студент 4-го курсу львівського будівельного технікуму, котрий раніше входив до складу юнацької мережі ОУН, заявив наприкінці січня 1960 р. у розмові з особою, яка виявилась агентом КДБ «Уральським»: «Нам, які уже стали відомі органам, потрібно бути обережними. Робити вигляд, що ми нічого не робимо й не збираємося нічого робити. КДБ цікавиться не лише твоїми діями, а й твої-

ми думками. Тому потрібно створити враження, що ми й думаємо по-іншому. А це вже зробити не так просто. Потрібно проявити велике вміння, особливо нам, які давно під наглядом. Однак, нам потрібно жити, адже за одного битого двох небитих дають. Щоб викрити себе, не потрібно вести відкриту агітацію, досить промовисто посміхнутися, недовіркою чвиркнути, змінити вираз обличчя і це вже приверне увагу органів» [12, арк. 82-83].

Наприкінці серпня 1961 р. група колишніх прибулих із таборів до Стрийського р-ну Львівської обл. організувала нараду. На ній вирішили, що міжнародна ситуація змушує їх врешті приступити до конкретних справ та обговорити програму майбутніх дій [13, арк. 126-127].

Під впливом чуток про війну частина населення Західної України скуповувала товари першої необхідності та намагалася ухилитися від призову в Радянську армію. Так, жителі с. Потік Козівського р-ну Тернопільської обл. Володимир Михайлишин, Богдан Івашків та Іван Огородник заявляли, що на випадок війни вони захищаються у схроні доки все виясниться. Об'єкт агентурної розробки органів держбезпеки з Тернопільської обл. у розмові з агентом «Дубровським» заявляв: «Потрібно йти в армію за мобілізацією, а коли нас одягнуть, видадуть зброю, то після цього можна буде втікати. Ми будемо не одні, таких як ми буде багато».

Окремі колишні учасники підпільно-повстанського руху приступили до спорудження криївок на випадок переходу на нелегальне становище. Так, 9 серпня 1961 р. у Винниківському лісі Львівської обл. співробітники КДБ виявили схрон 3 на 4 метри, обшитий фанерою та ретельно замаскований. До укриття вела дерев'яна драбина, всередині була чавунна пічка та деякі предмети побуту. Через 9 днів у лісовому масиві «Дубрава» між містом Трускавець та селищем Тустановичі Дрогобицького р-ну Львівської обл. вивили два схрони, що знаходилися поряд. Один, розміром 1.5 на 2 метри, призначався для зберігання продуктів та іншого майна. В ньому була гасова лампа, біля 6 літрів гасу, 2 лопати, кирка, лом, сокира, вогнегасник та протигаз. Інший схрон, 5 на 6 м., був житловим.

Того ж року органи держбезпеки зафіксували тенденцію пришвидшення переїзду «українських націоналістів» до західних областей. Так, один із них із Миколаївської обл. писав своєму товаришу до селища Івана Франка Львівської обл.: «Надумав розрахуватися з цим Миколаєвом та перекочувати десь ближче до стінки. Тому прошу тебе, рознюхай там, як би це можна зробити, як мається діло з пропискою, чи навіть, якби вдалось, то зробити якусь авантюру». Ще один оунівець із Донецької обл. теж планував перебратися до Західної України: «Все-таки там нас більше і разом легше робити свою справу. Там скоріше відродиться наш Провід, який скаже, що далі робити» [13, арк. 159-163].

Згідно довідки КДБ УРСР, наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. ст. «українські націоналісти» не мали єдиної тактики. Найбільш характерними формами їх діяльності були:

- збереження старих кадрів та залучення нових;
- активізація антирадянської агітації;
- групування із узгодженням дій на випадок ускладнення міжнародної ситуації;
- встановлення зв'язку із закордонними центрами ОУН для отримання моральної та матеріальної допомоги.

Тут відмічалася зменшення відкритих проявів антирадянської діяльності: 1956 р. – 83, 1957 р. – 36, 1960 р. – 22, 1961 р. – 25, 1962 р. – 4, 1963 р. – 1. Відповідно, зменшувалася й кількість арештів: 1956 р. – 119, 1957 р. – 197, 1960 р. – 27, 1961 р. – 58, 1962 р. – 35, 1963 р. – 12. Характерно, що серед ув'язнених у 1960 р. за «український націоналізм» 54% раніше не належали до підпілля ОУН.

Водночас, оунівці активізували організаційну діяльність. Так, якщо в 1956–1957 рр. 7% арештованих належали до підпільних груп, то в 1960–1963 рр. – 61%. При цьому 70% арештованих учасників націоналістичних організацій раніше не належали до ОУН [14, арк. 200-202].

Упродовж 1954–1964 рр. органи держбезпеки республіки УРСР притягнули до кримінальної відповідальності за «український націоналізм» 793 особи. Ліквідовано 77 їхніх підпільних організацій, до яких входив 601 член. Безпосередньо в західних областях УРСР – 54 організації з 463 особами. З них найбільш активних – 201 понесли кримінальну відповідальність, а стосовно 400- провели «профілактичні заходи» [15, арк. 38].

У 12-х виявлених кадебістами націоналістичних осередках були розроблені організаційні документи. Один із них за 1958 р. мав назву «Що робити сьогодні». «Хоча ми й програли у нерівному бою із червоним сатрапом, але це не похитнуло нашу віру в перемогу, – зазначалось у ньому. – Продовжуємо свою боротьбу, готуємо українські маси для рішучого зриву... У декого із нас виникає запитання: що робити сьогодні? Це питання має розлогі відповіді, а саме: а) нам потрібно не забу-

вати національну самосвідомість; б) перевиховати і підготувати молоде покоління; в) ліквідувати випадки алкоголізму; г) зберегти максимум революційних сил; д) ліквідувати міжусобиці та архаїчні тенденції» [15, арк. 40].

У Львові 1963 р. співробітники держбезпеки арештували учасників групи, яка організувала тематичні вечірки та склала «Звернення до українського народу ЦК Української народної партії». Один із них - Володимир Чабан розповідав, що на їхні заходи збиралися по 20 юнаків і дівчат, чимало з яких були студентами львівських вузів. Вони танцювали, зачитували націоналістичні вірші, проводили історичні та літературні вікторини. Вносили на середину кімнати стіл із їжею та вином. Присутні виголошували тости за Самостійну Україну та націоналістичних керівників [16, арк. 65-66].

Наприкінці 1964 р. у Збаразькому р-ні Тернопільської обл. було арештовано групу з 4-х колишніх оунівців. Повернувшись із ув'язнення, вони розпочали активну антирадянську діяльність. Через гурток художньої самодіяльності села намагалися залучати на свою сторону молодь. Зокрема, підготували п'єси «Сава Чалий» та «Невільник», в яких виконували повстанські пісні, критикували русифікацію міст. Один із учасників групи, який відбув покарання в «Норильлазі», навчав юнаків і дівчат табірних пісень «Розгулялися тумани», «Тернопіль, мій Тернопіль», «В далеких степах Казахстану». Разом із колядниками співали: «Чи ти чуєш, брате, дивну новину – закували в кайдани нашу славу Україну. А як закували, в тюрму посадили, люд невинний тисячами в сиру землю положили».

Діставши друкарську машинку, виготовляли націоналістичну агітацію. Збирали та нелегально зберігали зброю, маючи намір її застосувати проти радянських активістів [16, арк. 63-65].

Загалом протягом 1961 – 1963 рр. в Західній Україні органи КДБ вели розслідування 1112 «злочинів проти держави». З них вдалося розкрити – 918, у яких брала така ж кількість осіб. Третина з них – колишні учасники ОУН та УПА. Серед переліку вчинених ними дій були: вбивство радянського активіста та 6 замахів на вбивство; 36 випадків побиття прислужників влади; 242 – погрози у їхній бік, 5 – підпалів господарств; 3 – знищення або пошкодження державного майна; 10 – розповсюдження антирадянських листівок та 10 – написів; 2 – встановлення жовто-блакитних прапорів; 26 – зрив суспільно-політичних заходів влади [15, арк. 39].

За даними органів міліції та прокуратури, за аналогічний період колишні оунівці та упівці вчинили 5% усіх «кримінальних злочинів» у західних областях. Більшість із них становили: хуліганство, незаконне зберігання зброї, крадіжки державного чи суспільного майна [15, арк. 41].

За даними КДБ УРСР від 7 січня 1965 р., у Львові діяла підпільна організація з колишніх оунівців Степана Бутурина, Олександра Ясеницького та Ольги Горинь. Крім того, до неї належали особи, котрі в минулому не входили до підпілля ОУН та УПА: робітник електролампового заводу Іван Гель, психолог заводу автонавантажувачів Михайло Горинь, науковий співробітник музею українського мистецтва Богдан Горинь, викладач державного університету ім. І. Франка Феодосій Старак і Михайло Косів. Вони склали програмний документ «Положення та завдання українського визвольного руху (неповні тези для обговорення)». Планували нелегально видавати власний часопис «Тижневик». За словами С. Бутурина, ініціаторами створення організації були київські студенти, зокрема Микола Холодний. О. Ясеницький заявив: «Нам залишилося недовго ще жити, потрібно встигнути передати свій політичний досвід іншим українцям». 27 серпня 1965 р. усіх учасників групи арештували [18, арк. 321]. Під час обшуку в С. Бутурині вилучили: зошит із рукописами «З приводу процесу над Погружальським», «Відповідь діячам культури УРСР від діячів культури Америки і Канади», «Боріться, поборемо», «Атеїзм не має наукової основи», а також друкарську машинку «Колібрі» [17, арк. 192]. УКДБ Львівської обл., за погодженням із прокуратурою, обмежилося «профілактичними заходами» щодо арештованих [18, арк. 323]. За даними агентури КДБ, колишній референт Березанського надрайонного проводу ОУН І. Данилевський, який працював методистом Львівського держуніверситету, так прокоментував згадані арешти: «Дали час підрости новим пагонам та одразу їх зрізали. Дуже хитро це зробили, як і раніше...» [17, арк. 315].

До складу 35-х підпільних груп, виявлених КДБ УРСР упродовж 1965–1967 рр., входили 34 колишні учасники ОУН та УПА, які відбули ув'язнення, 4 – котрі не притягалися до кримінальної відповідальності, а також 29 родичів оунівців [19, арк. 134].

Таким чином, після повернень із таборів і спецпоселень частина колишніх учасників націоналістичного підпілля та повстанського руху розпочала антирадянську діяльність, спрямовану на відновлення нелегальних організацій, налагодження зв'язків між ними, а також залучення осіб, раніше не причетних до спротиву. Використовуючи різноманітні форми у своїй роботі, вони обмірковували

перспективи подальшої національно-визвольної боротьби, готували програмні й організаційні документи, друкували й поширювали націоналістичні листівки, матеріали антирадянського змісту, почерпнуті, зокрема, з іноземних радіопередач, серед підростаючого покоління, уважно стежили та коментували антикомуністичні виступи в Угорщині, Польщі, Чехословаччині, закликаючи брати з них приклад. Численні факти свідчили про те, що радянські органи державної безпеки, використовуючи різноманітні методи та прийоми, докладали значних зусиль, аби знешкодити підпільні організації та групи і притягнути до відповідальності їхніх членів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 2. Спр. 1. 350 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 12. 350 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2823. 345 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2852. 353 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0912. 128 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0913. 190 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0916. 288 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0917. 391 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0919. 240 арк.
10. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0921. 133 арк.
11. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0927. 64 арк.
12. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0928. 325 арк.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0930. 227 арк.
14. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0938. 241 арк.
15. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0940. 260 арк.
16. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0941. 476 арк.
17. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0944. 282 арк.
18. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0946. 137 арк.
19. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0968. 393 арк.
20. Літопис УПА. Нова серія. Т.7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. Кн. четверта. 1949–1959. Київ; Торонто, 2003. 717 с.
21. Трофимович В. Повернення в Західну Україну з таборів і спец поселень учасників підпільно-повстанського руху (1956–1957). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 25-31.

References

1. Trofymovych V. Povnennia v Zakhidnu Ukrainu z taboriv i spetsposelen uchasnykiv pidpilno-povstanskoho rukhu (1956-1957). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytety „Ostrozka akademiia”*. Serii „Istorychni nauky”. 2021. Vyp. 32. S. 23-31.